

Қанатты Сөздер Табиғаты Және Асқар Сүлейменовтің «Шашылып Түскен Тіркестері»

The Nature Of The Winged Words And Different Utterances Of Askar
Suleimenov

L.M. ADILBEKOVA

Candidate of Philology, Professor, Republic of Kazakhstan

M.B. KOPESBAEVA

Master of 1 course, Republic of Kazakhstan

АНДАТПА

Мақалада жазушы, драматург, аудармашы Асқар Сүлейменовтің шығармаларындағы қанатты сөздердің көркемдік ерекшеліктері, құрылымы мен ой қуаттылығы қарастырылады. Қанатты сөздердің, ең алдымен, әдеби жанр екендігін мойындай отырып, олардың ауыз әдебиетіндегі мақал-мәтелдермен құрылымы жөнінен ұқсастығы болғанмен, қай жағынан да аясы кеңірек. Негізгі энциклопедиялық жинақтарда қанатты сөздерге, немесе, афоризмдерге апофегмаларды, максималарды, сентенцияларды жатқызамыз. Бұл сөздердің ортақ ерекшеліктеріне: ақиқатқа ұмтылған терең ойы, көлемінің қысқалығы, қосымша түсініктемені қажет етпейтіндей, аяқталған ой екендігі, айтылған ойдың анықтығы, дәлдігі, сыртқы көркемдігі, эстетикалық тартымдылығы жатады. Нақылдардан, мақалдардан қанатты сөздер түр пішінімен, шығу тегімен ажыратылады. Мақалада афоризмдердің эпиграммадан, парадокстан, эсседен өзіндік ерекшеліктері қарастырылады. Қанатты сөз авторларының басты мақсаты – ақиқатқа жеткісі келетін терең ой, күрделі мәселені айта отырып, өз көзқарасы бойынша адамдарға ең дұрыс жолды жеткізгісі келуі. Қанатты сөздер көптеген деректер мен сана-сезімнің синтезінен туады және оны тұжырым, ереже, ұстаным, қорытынды деп санауға болады. Яғни көлемді ойдың сығындысы, квинтэссенциясы. Ықшамдылық қанатты сөздің ең байыпты өзгешілігі әрі бұл ерекшеліктер оқушыға ойда жақсы жатталынып қалатындай әсер етеді. Ойдың аяқталғандығы қанатты сөздердің дербес тіршілік ете алатындығын көрсетеді. Бейнелілік, кемелділік, ұшқыр ой, нақтылық — оқырманды өзіне тартатын қанатты сөздің қасиеті. Зерттеуде әдебиет теориясына афоризмдерді алғаш ғылыми түрде сипаттап, түсіндіріп, айналымға кіргізген, өз кезеңінде-ақ (XVIII ғасыр) қоғамның рухани емшісіне айналған испан философы, әдеби теоретик, мифологияның білгірі Бальтасар Грасианның «Қалта оракулы» еңбегіне сілтемелер жасалынады. Сонымен қатар, мақалада, теориялық тұжырымдардың анықтамасына, белгілі қазақ жазушыларының қанатты сөздері, олардың ішінде жазушы, драматург, аудармашы Асқар Сүлейменовтің «Шашылып түскен тіркестері» негізге алынып отырады. Сөз, сөйлем, стиль, драма т.б. әдебиет терминдеріне өзіндік түсініктемелерін берген жазушының сан тақырыпты қозғайтын қанатты сөздері халық арасына кеңінен тап кеткен. «Сөйлемнің жазатын өмірі бар да, сөйлемнің өз өмірі бар. Жазарман сөйлемді тірі шөпті таптағандай таптайды. Сөйлемнің тән екені, оның сан тарау тамырлары, капилляр-тамыршалары бары ұмыт қалады. Абзацқа, тарауға, бүкіл кітапқа қызмет ететін сөйлемнің автономды өмір кешерін ұмытады. Шығарманың бір аты – ырғағы ыңкылдаған, бояуы кемпіркөсак боп көрінер, күміс ойы түпке тартар сөйлем ғана. Жазарман емес жазушы үшін қиынға түсері: сөйлемдегі өмір мен сөйлемнің өмірін жымын білдірмей өру. Сөйлемдегі өмір мен сөйлемнің өмірі бірікпегесін тірі тіркес тумайды. Өмірдің тамыр солқылы мен сөйлемнің тамыр солқылын лингвистикалық проза ғана қоса алады» сынды талғампаз суреткердің талғамды ойлары мақалада кеңінен пайдаланылды.

Түйін сөздер: Қазақ қанатты сөздері, драматург, Асқар Сүлейменов, көркемдік қуаты, жанр.

ABSTRACT

The article explores the artistic features, structure and power of winged words in the works of writer, playwright, translator Askar Suleimenov. It is clear that the structure of winged words as a genre of literature is similar to proverbs, but winged words are broader. In the main encyclopaedic collections winged words are relating to the apophages, maxima. Common features: short words, deep thoughts, accuracy, external beauty and aesthetic appeal. Winged words are divided from proverbs by their origin. The article discusses features of aphorisms from the epigram, the paradox, the essay. The

main goal of the winged words authors' is to explain to reader the deep meaning of the wise words by two words. Winged words arise from the synthesis of many data and consciousness and can be considered as conclusions, rules, regulations, conclusions. That is, an excerpt from a broad idea, a quintessence. The simplest difference is that the features of the winged word are so well remembered. The end of the idea indicates that winged words can exist independently. Virtuosity, perfection, energetic thought, realism are qualities of a winged word that attracts the reader. The article explores the scientific description of the Spanish philosopher and literary theorist and expert on mythology Baltasar Grasiyan's work called "Pocket Oracle" (XVII century) where aphorism theory was explored as genre of literature at the first time. In addition, the definition of theoretical conclusions in the article is based on Kazakh winged words of the authors, including the work of the novelist, playwright, translator Askar Suleimenov called "Disjointed expressions". Word, sentence, style, drama, etc. wounded words of the writer, who gave his explanations for the conditions of literature are widely explained to the public. "The phrase has a life of writing, and this phrase has its own life. The writer tries to strike with a phrase, as if he tramples on the grass. One of the explanations of the works is a rhythm and glimpse. The article widely uses the complex thoughts of a different writers.

Keywords: Kazakh aphorisms, playwright, Askar Suleimenov, artistic power, genre.

Әлем әдебиеті бойынша қарастырғанның өзінде қанатты сөздерге берілген нақты тұжырым әзірге жоқ. Ой тереңдігі мен кемелдігіне қатысты философтар, тілдік бірлік ретінде лингвистер, поэтикалық сұлу, әрі ықшам көркем сөз тіркесі ретінде әдебиетшілер қанатты сөздерді өз аясына тартып, өз тұрғысынан бағалауға тырысып келген, әрі бұл үрдіс жалғасуда [1]. Әйтсе де, қанатты сөздерді, ең алдымен, әдеби жанр екендігін мойындауымыз керек. Қалай десек те, қанатты сөздердің ауыз әдебиетіндегі мақал-мәтелдермен құрылымы жөнінен ұқсастығы болғанмен, қанатты сөздердің қай жағынан да аясы кеңірек. Негізгі энциклопедиялық жинақтарда қанатты сөздерге, немесе, афоризмдерге апофегмаларды, максималарды, сентенцияларды т.б. [2, 64] жатқызады. Егесі бар, авторы анық бұл сөздердің ортақ ерекшеліктеріне: ақиқатқа ұмтылған терең ойы, көлемінің қысқалығы, «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» екендігі, қосымша түсініктемені қажет етпейтіндей, аяқталған ой екендігі, айтылған ойдың анықтығы, дәлдігі, ойының көркемдігі, сыртқы сұлу сымбаты, эстетикалық тартымдылығы жатады. Яғни, нақылдардан, мақалдардан қанатты сөздер түр пішінімен де, шығу тегімен ажыратылады. Айтар ойы толық аяқталған қанатты сөз эпиграммадан үлкен тематикалық тереңдігімен, парадокстан – ой ақиқатына жету құштарлығымен, эсседен – кішігірім көлемімен, лаконизмімен ерекшеленеді. Жоғарыда көрсетілген басты айқындауыштық құрамы – ақиқатқа жеткісі келетін терең ой болса, ондағы басты мақсат - автордың күрделі мәселені айта отырып, оның көзқарасы бойынша адамдарға ең дұрыс жолды жеткізгісі келуі. Қанатты сөздер көптеген деректер мен сана-сезімнің синтезінен туады және оны тұжырым, ереже, ұстаным, қорытынды деп санауға болады. Сонымен қатар, ықшамдылық – қанатты сөздің ең байыпты өзгешілігі әрі бұл ерекшеліктер оқушыға ойда жақсы жатталынып қалатындай әсер етеді. Ойдың аяқталғандығы – қанатты сөздердің дербес тіршілік ете алатындығын көрсетеді. Бейнелілік, кемелділік, ұшқыр ой, нақтылық — оқырманды өзіне тартатын қанатты сөздің қасиеті десек те болғандай.

Қанатты сөздердің стилистикасы туралы айтпас бұрын, алдымен композициялық ерекшеліктерін қарастыру керек. Қанатты сөздер негізінен екі бөлімнен тұрады: нақты ой және түйінделген тұжырым. Кейде бұл сыңарларды бөліп қарастыра алмайсың. Алайда, олар әрқашан көрініс тауып отырады. Тұжырымда, әдетте афоризмнің «сөлі» - бірінші бөлімге деген авторлық баға мазмұндалады. Қанатты сөздерге өзара жиі қарама-қайшылықта келетін екі аспекті тән. Мысал келтірсек, А.Сүлейменовтің [3] «Ай айнасын бұлт басса, жан айнасын шаң басқан», «Өтірікті кешіруге болады – тек ақтауға емес» сөздерін алып қарастырайық. Айды бұлт басқанынан жан айнасын шаң басқаны қауіптірек, өтірікті ақтауға болмайды кешіруге болса да. О.Уайльдтің: «Көңіл толмау – адамның да, ұлттың да алға жылжудағы (прогресс) алғашқы қадамы», - деген қанатты сөзін [4] алар болсақ, «көңіл толмау – әрекетке итермелейді» деп жеңіл түсіндіруге де болар еді. Қанатты сөздердегі қарама-қайшылықтар

оларды парадокстерге айналдырмайды. Парадокстер жалпылай пікірге қарама-қарсы тұрады. Ал қанатты сөздердің қарама-қайшылығы олардың өз ішінде тұйықталады.

Қанатты сөздер әрқашан да қос аспектілі, бірақ олардағы қарама-қайшылықтар үнемі байқала бермейді. Мына қанатты сөздерді алып қарастырайық: «Келер қазақтың да ішетін уы мен балы – Абай», «Қазақтың екі «жауы» бар. Бірі, дос-жауы – Абай, қалғандары – қас жауы», «Кемталант мүмкіндігінше, шын талант қалағанынша жазады» [3] (Асқар Сүлейменовтен). Қанатты сөздердің композициялық-стистикалық қасиеттерін осы тұрғыдан анықтай отырып, олардың көркемдік-стильдік ерекшеліктерін қарастыруға болады. Ойының дәлдігі мен тапқырлығы тұрғысынан, көркемдігі тұрғысынан, қанатты сөздерді шешендік тапқырлыққа жатқызу да орынды. Енді осы тұрғыдан, көлемділеу болса да белгілі бір ырғақты сақтаған Асқар Сүлейменов айтқан пікірлерге жол берейік. «Әр сөздің өз ұяты бар. Жақсы кітап – ұяттың антологиясы. Жақсы кітапта ұят сөз де ұятын төкпей көрінеді», «Дін құрыса тіл сақтайды, тіл құрыса үн сақтайды, бәрі құрыса діл сақтайды (иаһуди-еврейлер мысалы). Дін, тіл, діл тізе қосқанда оны оқ қана жеңеді», «Ажал келмейді, ажалға барасың. Барған бетте аудиенция береді», «Радловтың: «қазақтар – шығыстың француздары» дегенін «француздар – еуропаның қазақтары» деп қисындауға болады», «Цивилизация сияқты мың сан үйірден тұратын ұлы ұғымның ішіндегі алмауыты – ойлана білу, оның мәдениеті. Бұл болмайынша ұлттық сананың ілгерілеуі қиын», «Елдің, жұрттың, ұлттың құруы, алдымен, интеллигенцияның иттігінен, сатымпаздығынан басталады».

Қанатты сөздің қасиеті туралы XVII ғасырда әдеби афоризмнің бірінші теоретигі Бальтасар Грасиан [5] өзінің ұшқыр ойлар туралы трактатында жазған болатын. «Шешендік тапқырлық» дегеніміз, Грасиан бойынша, бұл – ақылдың ұшқырлығы, өткір ойлау, ол өз ішіне логика мен эстетиканың қасиеттерін жинай отырып, олардан асып түседі. «Ұшқыр ойлау шеберлігі, - деп жазады ол – сананың бір актісі арқылы байланысқан екі немесе алыс түсініктерді үйлесімді салыстырған нәзік үндестіктен тұрады». Бұл анықтаманың дәлдігі қазір де айқын. Б.Грасианның трактатында, әсіресе ұшқыр ойдың әсемдігіне баса назар аударылады. Ол: «Ұшқыр ой топшылауға қарағанда бір ғана шындықты қанағат тұтпайды, әсемдікке ұмтылады», - деп жазады [6]. Ой мен оның мәніндегі әсемдікті өте маңызды қасиет деп санайды және әсемділікке түрлі көркемдік құралдарды қолдану жолы арқылы жетуге болады. «Трактаттар мен шешендік фигуралар – ұшқыр ойдың өзіндік әсемдігін құрайтын материал және негіз болып табылады. Сөз неғұрлым аз болса, оның мәні соғұрлым терең болады», - деп жазады ол. Б.Грасиан өз трактатында өткір ойларды беруде даналық пен әсемдіктен басқа дәлдік қасиетін атап көрсетеді, әрі қанатты сөздердің анықтамалық және парадокстік, антитезалық, градациялық, риторикалық сұрақ, эллипсис сияқты құралдарды қолданған кезде жеткен нәтижелеріне талдау жүргізеді. Сондықтан да, ұлы ойшыл ғалым өзінің трактаты арқылы көркем әдебиеттегі қанатты сөздердің теориялық негізін қалады. Әлемдік әдебиетте стилистикалық фигуралар мен троптар сияқты көріктеуіш-бейнелеуіш құралдар арқылы қанатты сөздердің көркемдік қырын анықтаған ғалым өз тұжырымдарын «Қалталы оракул» сияқты маңдайалды шығармаларымен дәлелдеді. Зерттеушілер қанатты сөздердің көркемдеуіш құралдарын бірнеше топқа бөліп қарастырады. Антитеза – әсерді күшейту үшін қарама-қайшы образдар мен түсініктерден құрау: «Сенімсіздік философтарға жарасқанмен, солдаттарға қауіпті» (Н.Грибачев). Параллелизм – екі ұшты ойды бір арнаға тоғыстырып, образ құрайтын құрал: «Жастық білгенде ғой, қарттық қолынан келгенде ғой» (А.Этьен). Хиазм – негізгі ұғымдарды білдіретін біркелкі екі сөз тіркесінің қарама-қарсы мәнде жұмсалуды: «Адамдардың санасы тұрмысын анықтамайды, керісінше, қоғамдық тұрмысы санасын анықтайды» (К.Маркс); «Тірілер өлгендерді оқыта алмайды, ал өлгендер тірілерге сабақ бола алады» (Шатобриан); «Күште шындық жоқ, шындықта күш бар» (В.Кубанев). Риторикалық сұрақ – белгілі бір сұраққа жауап алу үшін емес, қайта белгілі бір жауапты бекіту үшін қолданылады. Бұл қанатты сөздерге көтеріңкі леп береді: «Көшпенді, көшпенді, көшпенді – сонда Сауран, Саудакент, Созақ, Түркістан, Шымкент, Ташкент, Тараз,

Алматыдағы біздің дәуірге дейін қазылған су жүйелері қайда қалады? Осы біз көрген дихандар, біздің көкпар тартып жүріп мираб болған, торлама қауынды құранды ердің алғы қасына ұрып жеген жеті аталарымыз қайда қалады? Арқа көшті екен деп тозып кетеміз бе?! Оратын жерін орған, егетін жеріне еккен, жайлайтын жерін жайлаған жұрт болмай ма? Бицивилизация дегенді естіп пе едіңіз?»(А.Сүлейменов) [7]. Градация – мағыналы ойдың мазмұнын күшейтетін (түсіретін) біркелкі сөздердің орналасуы: «Өмір – тән, өнер – жан, тән тұншыққанда – жан шыңғырады» (А.Сүлейменов). Анафора – бастапқы сөздердің қайталанып жұмсалуды. Бұл эмоциялық реңкті күшейту мақсатында қолданылады: «Мен жанбасам лапылдап, сен жанбасаң лапылдап, біз жанбасақ лапылдап, қараңғыны кім жояд?» (Назым Хикмет). «Мүсіреповті мадақтаудың керегі жоқ, Мүсіреповпен мақтану керек» (З.Қабдолов) [8].

Осындай әр түрлі стилистикалық фигуралардың қолданысы арқылы қанатты сөздердің мағыналық сипаты мен эмоциялық күші арттыруға болады. Сы ерекшеліктерге тоқтала отыра, қанатты сөздерді көркем әдебиеттің бір жанры ретінде есептеуге болады.

Қорыта айтатын болсақ, қанатты сөздердің тақырыбы адамзаттық, ғаламдық, адам өмірінің ең байыпты жақтары мен адами қоғамға, адамдарды мазалайтын басты мәселелерге бағытталған. Сол себептен де қанатты сөздеді топтастырған кітаптар ғасырлап өмір сүреді және оқырмандардың назарын өздеріне аударудан қалмайды. Қанатты сөздер — үздік ойшылдардың жалынды ойларынан құралған әдеби жанр дамуының үдерісінің көрсеткіші болып табылады. Қанатты сөз шешендік сөздің қаймағындай болып қашанда өмір сүрді, өмір сүруде және мәңгі өмір сүреді.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Толковый словарь иностранных слов, пословиц и поговорок. Москва: Транзиткнига. -2006.-1119 стр, 31-стр
- 2 Литературная энциклопедия терминов и понятий. Под ред. А.Н.Николкин. Москва:Интелвак.-2001.-1596 стр. 64
- 3 Сүлейменов А. Шашылып түскен тіркестер.-Сүлейменов А. Шығармаларының толық жинағы.-Алматы:Қазығұрт. I-II-III-IV Т.-2006
- 4 Энциклопедия афоризмов7 Мысль в слове.Борхов Э.-Москва:издательство АСТ.-2001.-711 стр
- 5 Грасиан Бальтасар Карманний оракул. Пер. Е. М. Лысенко. Москва, «Астрель: Полиграфиздат», 2012 (серия «Philosophy»)/
- 6 Оганисян М.Ю. Творчество Бальтасара Грасиана в контексте барочной риторической традиции // Сервантесовские чтения. 1988. Л., с.224–228.
- 7 Бөпежанова Ә. Асқар Сүлейменов:Шашылып түскен тіркестер. Түркістан газеті. 16.05.2017. Ұлт тәуелсіз интернет басылымы. <http://ult.kz/post/askar-suleymenov-shashylyp-tusken-tirkester>
- 8 «Ана тілі» газеті. №50. желтоқсанның 14-і, 2006 ж., 6-бетте.